

ՀՐԱՉԻԿ ՍԻՍՈՆՅԱՆ

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ

Զորս գրքով

Գիրք

«Հայագիտակ»
ԵՐԵՎԱՆ 2003

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63 3 (2Հ)
Ս 504

Սիմոնյան Հ.
Ա.ԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱԹՔԱՐԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՒՄ
Ս 504 Եր.: «Հայագիտակ», 2003
816 էջ:

Աշխատության մեջ Համակողմանիորեն քննության են առնված առաջին Համաշխարհային պատերազմին նախորդած տարիներին Հայաստանում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները:
Առաջին գիրքը ընդգրկում է 1905թ. Հունվար - 1906թ. օգոստոս ժամանակահատվածը:

Ս. $\frac{0503020913}{786(01)} - 2003$ 2003

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

1513 99930-870-9-2
© «Հայագիտակ»

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ներտակաւն ու տառապալից եղավ Հայ ժողովրդի անցած ուղին, ծանր՝ նրա պատմական ճակատագիրը:

Հայաստանը Հին աշխարհի Հզոր տերութիւններից էր, որի զորագնդերը ժողովրդի վաստակի հուսալի պահապաններն էին:

Տիգրան Մեծի ժամանակ Հայոց Հզորութիւնը Հասել էր իր գեներթին, Արտաշիսյան, Արշակունյաց և Բազրատունյաց Հարստութիւնների դարերում երկիրը տնտեսական ու մշակութային անօրինակ վերելք էր ապրում, ժողովուրդը երկնում էր անփոխարինելի հոգևոր արժեքներ:

Հայաստանը մեկ անգամ չէ, որ դիմակայել է Պարսկաստանի, Ասորեստանի, Հռոմի, Բյուզանդիոնի բանակներին, Հաղթել կամ պարտուվել, բայց ամեն արհամիրքից Հետո ժողովուրդը կարողացել է ոտքի կանգնել, պահպանել իր ինքնութիւնը և արժանապատիվ կյանքը:

Բայց եկան նոր, առավել դժբախտ ժամանակներ: Անհաշիվ կատաղի ու արյունարբու վայրենի ցեղեր արևելքից խուժեցին Առաջավոր Ասիա: Չորս կողմը դիակներ սփռելով նրանք, ինչպես ավազի Հեղեղ, խուժեցին նաև Հայաստան: Հայ ժողովուրդն ընկավ թուրք սելջուկների, մոնղոլների և թուրք օսմանցիների Հարվածների տակ: Նրա Հայրենիքը դարձավ միմյանց դեմ անդադար կռիւմներ մղող օտար ցեղերի արյունոտ խրախճանքի ասպարեզ: Հիմնահատակ ավերվում էր ժողովրդի դառն աշխատանքով ստեղծվածը, գերութիւն էին քշվում Հազարավոր խաղաղ շինականներ ու արհեստավորներ: Հոսեցին արյան գետեր, և թափվեցին ծով արցունքներ: Հայաստանն ընկրկեց, կորցրեց իր անկախութիւնն ու ազատութիւնը:

Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը խաչաձևվեց Հայաստան մտած արեւեցյան վաչկատուն թուրք ցեղերից առավել բազմաքանակ ու մարտունակ օսմանյան թուրքերի Հետ: Նրան վիճակված էր դարձնել շարունակ կրել թուրք տիրակալների բարբարոս իշխանութիւնի բոլոր սարսափները:

Անկախութեան կորստից Հետո Հինգ Հարյուրամյակ Հայ ժողովրդի Համար չէր երևում լուսի գեթ մի շող: Ստեղծագործելու և առաջադիմելու նրա ճիգերը ամբողջ դարեր բախվում էին ավազակաբարո թուրք և քուրդ Հարեանների ավերիչ ուժին, նրա տաղանդը, եռանդն ու աշխատասիրությունը ճգմվում էին բռնադատիչների կրնկի տակ: Պատմութեան դժբախտ Հանգամանքների բերումով Հայի գլխավոր հոգար դարձել էր գոյապահականումը:

Այդ դժնդակ պայմաններում անգամ Հայութիւնը չտրոհվեց անգիտակից բեկորների: Օտարի լուծը չկարողացավ քայքայել նրա կենսունակութեան կովանները: Նա շարունակեց ապրել իր Հայրենիքում փայփայելով գալիք լավ օրերի հույսը:

Վերջապես, 19-րդ դարի սկիզբը նշանավորվեց պատմական բախտորոշ իրադարձություններով, և որպես դրանց արդյունք՝ Հայաստանի արևելյան մասը ազատագրվեց մահմեդական բռնապետական տիրակալութիւնից և միավորվեց ռուսական տերութեանը:

Ռուսական պետութեան կազմի մեջ արեւելահայութիւնը բարենպաստ պայմաններ ստացավ ոչ միայն պահպանելու իր Փիղիկական գոյութիւնը, այլև առաջադիմելու՝ ընդգրկվելու Համառուսական տնտեսական կյանքի զարգացման մեջ, դրուտրելու իր ունակութիւնները առևտրի և արդյունաբերութեան ոլորտներում, ռուս ժողովրդի հզոր մշակույթի բարերար ազդեցութեան ներքո զարգացնելու ազգային դպրոցը և մշակույթը:

Այս պայմաններում, բնականաբար, խոսք անգամ լինել չէր կարող ռուսահայութեան ազգային ազատագրութեան մասին: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտել էր կամովին՝ քրիստոնեական պետութեան հովանավորութիւնը և պաշտպանութիւնը վայելելու դարավոր ձգտումով: Այն ժամանակ դա առավելագույնն էր, ինչ կարող էր ակնկալել Հայութիւնը: Արևելյան բռնապետութիւնների անվերջանալի չարիքները տեսած Հայերի Համար ռուսական տիրապետութիւնը աստիճանաբար պարզե էր թվում: Ինչպես այն ժամանակ, դրանից տասնամյակներ Հետո նույնպես Հայ քաղաքական միտքը առաջ չբաշեց Ռուսաստանից անջատվելու պահանջը:

Եթե Հայ ժողովրդի արևելյան Հատվածը ռուսական կայսրութեան կազմում ապրում էր տանելի կյանքով, ապա արևմտահայու-

Յյունը շարունակում էր կրել անյուր հարածանքներ և տվայտել թուրք օկուպանտներին կրնվի տակ:

Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդների թվում արևմրտահայուկթյունը թերևս ամենից ավելի հարածվածն էր, ամենից իրավազուրկը: Արհամարհվում ու անարգվում էր նրա ազգային արժանապատվությունը, ծաղրվում ու հեղնվում ապրելու իրավունքը, սպառնալիքի տակ էր նրա իսկ գոյությունը:

1877թ. ուսու-թուրքական պատերազմը և 1878թ. Բեուլինի կոնգրեսում մեծ տերությունների կողմից ընդունված 61-րդ չարաբաստիկ հոդվածը խանդավառությամբ ընդունվեց հայ ժողովրդի բոլոր հատվածներում ու խավերում: Վերջապես բարձրացվել և միջազգային դիվանագիտության սեղանին էր դրվել Հայկական հարցը՝ որպես Արևելյան հարցի մի բաղադրիչ:

Արևելյան կամ օսմանյան կայսրության («Հիվանդ մարդու») մասնատման հարցը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Եվրոպայի առջև ցցվել էր որպես սպառնազին հետևանքներով հղի անլուծելի խնդիր: Դա մի հարց էր, որի արմատական լուծումից զարհուրանքով խուսափում էին մեծ տերությունները, երկյուղ կրելով, թե դրա փորձն իսկ կարող է առաջ բերել համընդհանուր պատերազմ, քանզի այնտեղ խաչաձևվում էին նրանց տնտեսական ու քաղաքական բազմազան շահերը: Ավելին, տերությունների սարսափն այնքան մեծ էր, որ ամեն կերպ խուսափում էին մոտենալ նույնիսկ այդ ընդհանուր հարցի մակեղոնական և Հայկական ենթահարցերին, չխոսելով արդեն այն մասին, որ լիովին անուշադրության էին մատնել կայսրության տառապյալ մյուս ազգերի լացն ու կոծը՝ բավարարվելով միայն մասնակի պալիատիվ միջոցներ և աննշան բարեփոխումներ առաջարկելով:

Նման պայմաններում զուր էին տանելի ապագայի մասին հայերի փայփայած հույսերը: Չէ՞ որ ինքնուրույն զարգացման իրավունքը ձեռք է բերվում ուժով: Հպատակ և ճնշված ազգերին վիճակվում է դաժան, շատ հաճախ՝ անզոր մաքառում: Նրանք ստիպված են լինում անհավասար կռիվ մղել ոչ միայն բռնություն իրականացնող կառավարության, այլև տիրող ազգի, համենայն դեպս, նրա ճնշող մեծամասնության դեմ: Դա բնական է, քանզի վերջինս պետության

մեջ օգտվում է Հատուկ արտոնություններից, որ նրան տալիս է սեփական ազգային իշխանությունը:

Եվ ուժեղի՝ Կ.Պոլսի կառավարության կառավարող, շատ չանցած, եվրոպական դիվանագիտական գաղտնարաններից Հայկական Հարցը Հայտնվեց Թուրքական բռնապետության ճիւղաններում, նետվեց անլուր ու անսանձ բարբարոսությունների, անօրինակ սարսափների ոլորտը՝ վերափոխվելով Թուրքահայաստանի լինել-չլինելու Հարցի:

Բայց ազատության պատրանքային մոտալուռ Հեռանկարը շարունակում էր բորբոքել մեծ տերությունների քաղաքական խարդավանքներին միանգամայն անհաղորդ, դիվանագիտության մեջ դեռևս մանուկ ժողովրդի երեակայությունը: Եվ նա կատարեց ճակատագրական քայլ՝ կուլի դաշտ իջալ՝ զենքով նվաճելու Հայաստանի ազատությունը:

Երբ Թուրքահայոց անհավասար կռիվն իր առաջին քայլերն էր անում, Հայկական շրջաններում տիրում էր անխոտով լավատեսություն, Հայոց Հույսերը թվում էին վարդազույն, ապագայի սրտատրոփ երազանքները՝ վառ, Հաղթանակը՝ մոտ: Շատերը կարծում էին, թե բավական է մի քանի կռիվ, մի քանի ցնցող նահատակություն, և Հայոց չարատանջ խնդիրը կլուծվի:

Պայքարի ելած Հայորդիների հրացանների որոտը Հագիվ էր լսելի դարձել, երբ նրանց առջև կանգնեց բռնակալության անհաղթահարելի պատը: Ամենահամեստ բողոքը ավարտվում էր արյունաներկ վերջաբանով: Ցավատանջ երկրի բոլոր կողմերում մարում էր Հայորդիների կյանքը՝ զնդանների մեջ և կախադանների վրա:

Սուլթանական բռնապետությունը տանջարան ստեղծեց Թուրքահայ ժողովրդի համար. անլուր Հալածանքներ, Հարկերի անտանելի բեռ, ամենուր շարունակական խուզարկություններ, մեկ նահանգից մյուսը ճամփորդելու արգելք, հավաքական բանտարկություններ, ամենախիստ միջոցների ձեռնարկում մտավորականների նկատմամբ, քիչ թե շատ ունեցվածքի տեր ընտանիքների սիստեմատիկ կործանում, եկեղեցական, դպրոցական և դատական գործերի մեջ Հայ Համայնքների տարրական իրավունքների ոչնչացում և, վերջապես, զանգվածային ու մասնակի ջարդեր - այս ամենի նպատակը նույնն էր՝ Հայ տարրը դուրս մղել Հայկական նահանգներից:

Բայց սկսված կռիվը կանգ չառավ: Հրապարակ իջած Հայ ազգային Հեղափոխական կուսակցությունները գլխավորեցին ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Նրանց առջև հրամայարար կանգնել էին զանգվածներին դարավոր ներհից արթնացնելու և սեփական ուժերի նկատմամբ Հավատ ներշնչելու, սերունդների քաղաքական դաստիարակության, նրանց կազմակերպելու և պայքարի մղելու՝ ծանր զոհաբերություններ պահանջող խնդիրները:

Հեղափոխական երկունքը ասպարեզ բերեց օրինապահ ու քաջարի աննման շարքային Հերոսներ ու անձնուրաց առաջնորդներ: Բնազդական մղումով թե իմացության ուժով Հայ Հեղափոխականը մխրճվում էր մահացու վտանգների մեջ՝ միայն թե որևէ նպաստ բերեր թուրքահայության դատին: Անսահման էր նրա հավատը նվիրական իդեալին և սուրբ գործի հաղթանակին: Իր տառապյալ կյանքով նա օրինակ էր հանդիսանում զանգվածների համար, ցեղի մեջ մտրակում էր արժանապատվության ու առնության գիտակցությունը և այն հրում պայքարի հորձանքի մեջ: Արդյունքը լինում էր այն, որ մասսայական Հերոսությունները Հաջորդում էին անհատական խիզախումներին:

Կռիվը զնալով դարձավ անհաշտ, անկոմպրոմիս: Որքան թշնամին անողոք, բիրտ ու դաժան էր, այնքան համառ, տոկուն ու Հանդուգն էր Հայկական Հեղափոխությունը: Անգամ 1895-96 թվականների ընդհանուր կոտորածները չկանգնեցրին Հեղափոխության ընթացքը:

Ապստամբ Սասունը երկու անգամ կենաց ու մահու կռվի դրոշ պարզեց և իր պայքարը պսակեց դյուցազնությամբ: Հայ Հեղափոխությունն ունեցավ Ջեյթուն ու Խանասոր, ցույցեր Կ. Պոլսում, Հերոսական կռիվներ Վասպուրականում, քաջագործությունների մի ամբողջ շարք ռուս-թուրքական սահմանի տարբեր տեղերում:

Այդ ամենին ուղեկցում էին բռնապետության Հարածանքն ու կոտորածները, իսկ Հայկական Հարցի «երաշխավոր» տերությունները բավարարվում էին՝ երեսպաշտարար ափսոսանք հայտնելով կամ թուրքական սուլթանին «նախատելով»: Տերությունների կառավարությունները մի օր Հայերին տալիս էին սին խոստումներ, մյուս օրը տեղի էին ունենում արյունալի շարժեր: Մի օր Կ. Պոլսում Հավասարմագրված եվրոպական դեսպանները խորհրդա-

ժողովի հավաքվելով «քննարկում էին» Հայոց «անվտանգութան» հարցը, մյուս օրը թուրք և քուրդ փաշանների զաղտնաժողովում կազմվում էր Հայաստանը ոչնչացնելու հերթական ծրագիրը: 20-րդ դարի սկզբին այդպիսին էր արևմտահայ ժողովրդի նորագույն քաղաքական կյանքի բնորոշ պատկերը:

Ազատագրական շարժման տարբեր ուղիների ընտրությունը Հայ քաղաքական ուժերին հեռացրել էր իրարից: Կուսակցությունների միջև հակասությունները և ներկուսակցական անհաշտությունները շարժման առաջին օրերից նրանց ուղեկիցները եղան: Հակոտնյա գաղափարներ կրողների միջև սկիզբ առած անհաշտ պայքարը տեական եղավ ծանրացնելով առանց այն էլ բացառիկ աննպաստ պայմաններում ընթացող ազգային շարժումը:

Նպատակի իրագործումը հեռու էր, ճանապարհը՝ անասելի դժվարին՝ լի զրկանքներով ու սարսափներով: Դա էր վիճակված Հայ ժողովրդին, նրա հեղափոխական գավակներին: Այդ բարդ իրադրություն մեղ միշտ չէ, որ Հայ ազգային-քաղաքական ուժերը Հանդես էին բերում ցանկալի շրջահայեցություն, միշտ չէ, որ սթափ էին գնահատում կոնկրետ իրավիճակները: Երկար ճանապարհին սխալներ շատ եղան, բայց ազնիվ էին բոլոր Հայ կուսակցությունների ու շարժումների նպատակները, եթե նույնիսկ խոտոր էին դրանց հասնելու ուղիները:

1908թ. օսմանյան հեղափոխության հաղթանակը մի պահ հույսեր արթնացրեց Հայ ժողովրդի հոգում: Բայց սուլթանական կառավարմանը հաջորդած երիտթուրքական շովինիստական ուժերը իր բարբարոսություններով գերազանցեց Համիդյան զուլումը: Արևմտահայության ողբալի կացությունը ոչ միայն չբարելավվեց, այլև ահռելի չափեր ընդունեցին հետապնդումները, Հայածանքներն ու շարժերը, որոնք, ի վերջո, Հանգեցրին 1915թ. ցեղասպանությունը և Հայոց Հայրենիքի կորստին:

Սույն աշխատության մեջ ներկայացված է Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման վերջին հտապի (1905թ. հունվար-1914թ. օգոստոս) պատմությունը: Ուսումնասիրված ժամանակաշրջանում Հայ ժողովրդի երեք հատվածներից (թուրքահայություն, ռուսահայություն, պարսկահայություն) յուրաքանչյուրի առջև կանգնած էին կոնկրետ խնդիրներ, որոնց լուծումը պահանջում էր

տարբեր մոտեցումներ ու գործելու տարբեր եղանակներ: Թուրքահայության պայքարը ազգային ազատագրական էր, որին ածանցված էին սոցիալական խնդիրները: Օսմանյան բռնապետության դեմ նա պայքար էր մղում միայնակ, առանց կայսրության ժողովուրդներից որևէ մեկի աջակցության: Տվյալ ժամանակահատվածում ռուսահայություն-կովկասահայությունը պայքար էր մղում գերազանցապես սոցիալական ազատագրության համար, իսկ ազգային հարցերի լուծումը պայմանավորված էր երկրի դեմոկրատացման ընթացքով: Սոցիալական ազատագրության համար ցարական միապետության դեմ իր կռվում ռուսահայությունը միայնակ չէր, նրա դաշնակիցները հակացարական պայքարի մյուս ուժերն էին՝ ուղղորդված թե միջնորդավորված: Պարսկահայությունը իր հիմնական զանգվածներով մասնակցում էր Իրանի Հասարակական առաջադիմության համար մղվող պայքարին: Նրա դաշնակիցները երկրի հեղափոխական ուժերն էին, որոնք Հանդես էին գալիս իրենց դարձնել ապրած ավատապետության ու միջնադարյան Հետամնացության դեմ Հանուն սահմանադրական կարգերի Հաստատման:

Ժամանակակիցներին չի հաջողվում խորապես ըմբռնել իմաստն այն իրադարձությունների, որոնք ծավալվում են իրենց Հետ և իրենց շուրջը: Հետագա սերունդներին է վիճակվում ավելի Հանգամանորեն ուսումնասիրել և քաղաքական համակրանքներից ու Հակակրանքներից Հնարավորինս վեր կանգնելով՝ քննության առնել անցած-գնացած ժամանակներում ծավալված պատմական դեպքերը, անկողմնակալ գնահատել դրանցում իշխանությունների և Հակաիշխանական ուժերի, քաղաքական կազմակերպությունների ու գաղափարական Հոսանքների, դրական ու բացասական գործիչների խաղացած դերը:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանից անցել է ամբողջ մեկ դար, որի ընթացքում աշխարհի գլխով անցել են վիթխարի փոփոխիչներ, Հատկապես Հայ ժողովրդի, որը տեսավ կոստորած ու մահ, Հետո՝ Հզոր վերածնունդ ու վերելք: Իրան հաջորդեցին խառնակ ժամանակներ՝ մի կողմից արցախյան Հերոսապատում, Համայն Հայության Հայրենասիրության աննախադեպ պոթկում, Հայաստանի անկախության վերականգնում, մյուս կողմից՝ Հասարակական խոր ցնցումներ ու վերիվայրումներ, ժողովրդի սեփականազրկում և

Հասարակական Հարստության կուսակուում մարդկանց մի խմբի ձեռքում, զանգվածների ծայրահեղ աղքատացում ու Համատարած անարդարություններ, ազգային ավանդույթների և բարոյական արժեքների ձեախնդում, և այդ ամենի Հետեանքով Հայրենիքից Հարյուր-Հազարավոր Հայերի փախուստ դեպի անծանոթ Հորիզոններ:

Պատմության երկար ճանապարհին բազում արհավիրքներ տեսած Հայ ժողովուրդը, կասկած չկա, դուրս է գալու ներկա ծանր վիճակից: Դրա Հաստատուն երաշխիքը նրա անկոտրում ոգին ու կամքն է, աշխատասիրությունը և տոկունությունը, բարձր ապագայի նկատմամբ առլեցուն Հավատը:

Այսօրվա մեր սոցիալ-տնտեսական դրությունը, քաղաքական կյանքի ու Հասարակական Հարաբերությունների մակարդակը, դավանած գաղափարների իմաստն ըմբռնելու, դրանք անցյալի արժեքների Հետ Համեմատելու և գնահատելու, նաև Հետևություններ անելու Համար մեզ բավականաչափ նյութ է մատակարարում Հայ ժողովրդի 1905-1914թթ. պատմությունը:

Աշխատությունը բաղկացած է չորս գրքից: Յուրաքանչյուր գրքի վերջում զետեղված են Հավելվածներ, անձնանունների և տեղանունների ցանկեր: Եզրափակիչ գրքի վերջում ներկայացված են Հայ ազատագրական շարժման առավել նշանավոր ղեկավար և շարքային գործիչների Համառոտ կենսագրականները, օգտագործած գրականության, աղբյուրների, մամուլի օրգանների ցուցակները և տեղեկատվական այլ նյութեր: